

Мовний домен як інтегральний домен символічного універсуму

Анотація

У статті розглядається мовний домен як частина концепції доменів символічного універсуму. Згідно з представленою ієрархією доменів, мовний домен визначається автором як найбільш фундаментальний серед інших. Автор розділяє аналіз мовного домену на два рівні: рівень дискурсу та рівень мови. Рівень мови являє собою рівень порозуміння та взаємного смислоконструювання, а рівень дискурсу являє собою кристалізацію смислотворчої активності, смислові імплікації, які задають межі комунікації та інтерпретації.

Ключові слова: мова, дискурс, домен символічного універсуму

Розгляд та аналіз ієрархії доменів символічного універсуму ми розпочнемо з мовного домену. На це є вагома причина: як уже згадувалося в попередніх статтях, в яких було дано стисло характеристику кожного з доменів та рівнів ієрархії, мовний домен належить до підґрунтя всієї ієрархії, утворює базовий рівень [Шульга, 2015а]. До цього рівня ми більше не включимо жодного домену. Головною характеристикою цього рівня (та відповідно домену) є його інтеуральність. Іншими словами, ця смислотворча царина пронизує усі інші домени. Інтегральність мовного домену наочно пояснюється через два поняття: “конституювання” та “конструювання” смислів. Докладно про дефініції та різницю між цими двома поняттями пише Томас Лукман у своїй статті [Luckmann, 2007].

Тут ми лише згадаємо, що конституювання описує процес побудови смислів в індивідуальній свідомості на основі набутого досвіду. Цей процес конституювання був дуже ретельно й докладно розглянутий Альфредом

Шюцем — зокрема в його статтях, присвячених політетичному конституванню смислів в індивідуальній свідомості [Schutz, 1962].

При цьому лише одна із зазначених царин сама виступає засобом для розуміння та порозуміння між акторами в процесі спільної смислотворчості; це — мова. Звісно, можна згадати про такі види смислотворчості, які не використовують мову: насамперед ми говоримо про царини мистецтва, музики, архітектури тощо. Крім того, ми також раніше згадували, що як виняток можна назвати деякі види смислотворчості, належні до домену науки, як-от мова програмування, математичні, фізичні або хімічні формули тощо. Разом із тим саме мова є універсальним та загальноприйнятим способом комунікації, порозуміння та спільної смислотворчості. Відтак, розуміння та порозуміння здійснюються через мовні акти, які, своєю чергою, можливі завдяки володінню тою чи іншою мовою, спільною для соціальних акторів.

Через свою універсальність та інтегральність мовний домен є тією смисловою цариною, фундаментальні зміни в якій свідчать про остаточну зміну символічних універсумів у суспільстві. Саме тому і домінуючий, і альтернативні універсуми постійно стикаються в наявних комунікативних практиках, знову і знову їх модифікуючи. При цьому вони вводять або ж намагаються витіснити певні концепти¹.

Усе це є сутнісними складовими процесу дифузії символічних універсумів, які виявляються в суспільному полі, а також перманентної боротьби універсумів. Описані нами в попередніх статтях деякі прийоми цієї боротьби, як-от створення колокацій, пресупозиції тощо, є безпосередніми прикладами модифікації та зміни чинного дискурсу. Одні з них рутинізують певні смисли, інші витісняють смисли, треті підміняють їхню сутність, четверті асимілюють і т.д.

Як було зазначено, дифузія відбувається на різних рівнях та доменах символічних універсумів, і це є дуже тривалим процесом, який не завжди завершується зміною одного символічного універсуму іншим. Понад те, процеси дифузії символічних універсумів сприяють стабілізації соціальної сис-

¹ Своєрідною спробою рефлексії щодо дискурсу домінуючого універсуму, характерного для багатьох суспільств, є концепція “дерев’яної мови” російських учених В.Шульц та Т.Любимової. Вони вирізняють у цій мові такі характерні риси, як стереотипність, вторинність, псевдонауковість, евфемізацію та демагогічність. Одним із прикладів такої мови вони називають політкоректну мову, прийнятну у Сполучених Штатах та на Заході в цілому. Вчені роблять акцент на маніпулятивному аспекті “дерев’яної мови”, яка має своєю функцією управління суспільною свідомістю. “Мовна маніпуляція суспільною свідомістю, — пишуть В.Шульц та Т.Любимова, — із використанням усього арсеналу прийомів (явних і латентних, раціональних і сугестивних), включно із затверділими структурами “дерев’яної мови” — це, власне, спотворення соціальної функції мови. Адже соціальна природа мови передбачає об’єктивне відображення в ньому закономірностей суспільного розвитку, а не деформацію соціальних процесів за допомогою прихованих лінгвістичних і паралінгвістичних прийомів впливу на індивідуальну і суспільну свідомість” [Шульц, Любимова, 2014: с.141–142]. Якщо залишити осторонь акцент на маніпулятивності “дерев’яної мови”, для нас ця концепція цікава тим, що вказує на певні особливості “офіційного” дискурсу, тобто дискурсу домінуючого символічного універсуму.

теми. Натомість символічна боротьба універсумів може перетворитися на збройну боротьбу між групами-носіями різних універсумів, і, ясна річ, це призводить лише до соціальних потрясінь. Процеси дифузії можуть тривати десятиліттями і не обов'язково спричинятися до заміни одного символічного універсуму іншим або ж до анігіляції альтернативного універсуму. Разом із тим такі зміни можливі лише тоді, коли альтернативний універсум зможе укорінити власні базові смисли в наявний дискурс і на підставі цього бути присутнім у повсякденних рутинних комунікативних практиках не лише своєї групи-носія, а й груп-носіїв інших символічних універсумів, включно з домінантним універсумом.

При розгляді мовного домену ми з необхідністю звертаємося до теоретичного доробку Альфреда Шюца, адже наш аналіз здійснюється на ґрунті феноменологічної парадигми, хоча виходить інколи за межі її предметного поля. Останнє є цілком нормальним, оскільки кожен автор має власний дослідницький інтерес, і сліпе дотримання догм або самообмеження в пізнавальних та теоретичних інтересах лише шкодить аналізу. Проте аналіз Альфреда Шюца, його теоретичний напрям та відгалуження мають великий евристичний потенціал як загалом для соціологічної науки, так і для нашого розгляду зокрема.

Фундатор феноменологічної течії в соціології — Альфред Шюц — поряд із проблематикою концепції життєсвіту, проблеми релевантності, типіки, природної настанови тощо значну увагу приділив проблематиці, яку можна віднести до соціології мови. Це було цілком логічним з огляду на дослідницький інтерес австрійського вченого — знаки, символи, значення, їхнє спільне конструювання індивідами й т. ін. У дослідженні мови Альфреда Шюца першою чергою цікавив найбільш глибинний рівень, а саме механізми можливості розуміння та порозуміння двох соціальних акторів на елементарному рівні їхніх Ми-зв'язків. Для свого аналізу конструювання мовних взаємодій між індивідами він використовує одне із засадничих понять трансцендентальної феноменології Едмунда Гусерля — “аппрезентація”. Мовленнєві акти іншого індивіда аппрезентують його суб'єктивні переживання. Крім того, Шюц також активно залучив для аналізу мовленнєвих актів концепції політетичного конституювання значень та монотетичного схоплення їх. Узагалі в контексті нашого дослідження на концепціях політетичного конституювання та монотетичного схоплення треба спинитися трохи детальніше. Політетичне конституювання позначало в системі Альфреда Шюца процес послідовного вибудовування смислів, безпосередньо даних у свідомості індивіда, який міг простежити весь ланцюг їх від початку і до кінця. Натомість монотетичне схоплення полягало в за-своєнні індивідом вже готового смислу чи смислової конструкції. Через це індивід не мав змоги здійснити такий самий шлях ретроспекції, як у випадку із політетичним конституюванням смислів [Schutz, 1970; Шюц, Лукман, 2004]. “Мовні форми, — пише Шюц, — значною мірою відокремлені від індивідуальності одиничних досвідів. Певною мірою це стосується вже взаємної типізації та тлумачення форм вираження. Закладена в цьому обмежена анонімізація мовних форм узагальнюється тепер у зв'язку з часовими

та просторовими відокремленнями. Значення стає “об’єктивним” [Шюц, Лукман: 2004, с. 531].

Окрім докладного розгляду механізмів апропріації — завдяки мовленнєвим актам та інтерсуб’єктивному конструюванню їх у повсякденних Ми-зв’язках — Альфред Шюц вказував на надіндивідуальний характер мови та її інституціональну природу, переходячи таким чином на соціетальний рівень. Відтак, і це дуже важливо для нашого власного розгляду, мовні структури індивідами схоплюються монотетично.

“Суб’єктивне засвоєння мови не відтворює історичне утворення мовних структур, — наголошує Альфред Шюц. — Ці структури радше входять від самого початку в процеси інтерсуб’єктивного віддзеркалювання між дитиною та дорослими, а не “заново” будуються в них. Структура кожної “природної” мови є результатом відкладання послідовних суспільних дій, в яких відбувається порозуміння. Структура мови і, більш загально, структура “природних” знакових систем безпосередньо визначається минулими діями порозуміння — а через це безпосередньо суспільними структурами, які утворюють зовнішні рамки цих дій” [Шюц, Лукман: 2004, с. 532]. Таким чином, монотетичне схоплення мови є схоплення її як передзаданої, а звідси цей процес характеризується некритичністю.

У своєму аналізі мови, зокрема в його лекціях із соціології мови (які, на жаль, не були викладені вченим в окремії праці, однак збереглися завдяки конспектам його студентів), Альфред Шюц використовує доробок Фердинанда де Сосюра щодо розрізнення понять “*lingua*” та “*parole*”. Іншими словами, він розрізняв “мову” і “мовлення”.

“Соціальний аспект мови: “*Lingua*” є угодою, — пише Шюц, — яка може бути укладена за допомогою словників та граматики. (Мовні знаки були обрані цілком довільно.) 1. Мовні знаки є колективними репрезентаціями звички. 2. Мова ... є успадкованою. Хоча, як і будь-який інший суспільний інститут, може бути зміненою” [Schutz, 2003: S. 233]. Натомість, говорячи про “мовлення”, Альфред Шюц наголошував, що воно лежить на межі мови, тобто у мовні структури не входить нічого, що спершу не пройшло би через мовлення¹.

Тут ми наближаємося до важливого розрізнення в перебігу нашого власного аналізу мовного домену символічного універсуму: розрізнення мови й мовлення або мови й дискурсу. Якщо перше є сталим і, понад те, передзаданим (для змін в його структурах потрібен час, інколи доволі тривалий), то щодо мовлення, або комунікативних практик, творення та зміни їх відбуваються в безпосередньо повсякденних Ми-зв’язках індивідів. Отже, вчений приписує мові та мовленню різні характеристики: мова є діахронічною, а мовлення — синхронічним.

¹ У такому розрізненні полягає фундаментальна різниця між підходом Альфреда Шюца і вже згаданим підходом Мішеля Фуко. Останній ставив дискурс категоріально вище за мову та мовлення. “Звісно, — пише з цього приводу Фуко, — дискурси складені зі знаків, але те, що самі вони роблять, це більше, ніж використання цих знаків для позначення речей. І це те *більше*, котре не зводиться ані до мови, ані до мовлення” [Фуко, 2004: с.112].

Цю концепцію мови у своєму подальшому аналізі використовує його учень — Томас Лукман, який відвідував згадані лекції Шюца із соціології мови. Для нас особливо релевантним є те, яким чином Томас Лукман у своїх дослідженнях визначає мову, а саме як головний медіум соціального конструювання реальності, а також медіум для соціального розподілу знання. В його концепції екстерналізації та об'єктивації смислів останні стають доступними тим індивідам та цілим групам, які не брали участі у творенні їх, завдяки мові. Учений на надіндивідуальному рівні приписує мові дві функції: діахронічну та синхронічну, не розрізняючи, як Шюц, мову і мовлення. Діахронічна функція мови виявляється в об'єктивації “рецептів розв'язання проблем”, або, простіше кажучи, у вигляді набору вкорінених самозрозумілостей. Діахронічна функція мови, згідно з Лукманом, відповідає також за те, що мова стає базисом для передання конфігурацій значень, які є основою суб'єктивного смислу та його сприйняття і розуміння партнерами індивіда з інтеракцій. Важливою складовою діахронічної функції мови є також те, що саме через мову конструюються та постають як передзадані та самозрозумілі чинні інтерпретації історії, а також закладаються орієнтири на майбутнє.

Своєю чергою, синхронічна функція уявлюється у встановленні мовою визначених комунікативних взірців для інститутів, соціальних класів та груп і взаємодії їх між собою¹.

Звернення до напрацювань Альфреда Шюца й Томаса Лукмана здійснено нами для артикуляції двох характеристик, важливих для нашого аналізу. Перша — це розрізнення мови й мовлення. Крім того, мову ми розумітимемо як універсальний медіум соціального конструювання реальності².

Другим важливим поняттям, яке ми маємо розглянути в межах нашого аналізу мовного домену символічного універсуму, є таке широкоживане поняття, як “дискурс”. Як і у випадку з деякими загальноприйнятими поняттями (як-от уже згадуване нами поняття “ідеологія”), так і у випадку з “дискурсом” доцільно від самого початку дати чітку дефініцію і таким чином визначити, що ми розуміємо під ним. Адже саме через широку вживаність цього терміна існує безліч визначень, і в деяких із них акценти зміщені залежно від дослідницького інтересу вчених. У нашому аналізі, застосовуючи цей термін, ми спиратимемося на деякі аспекти теоретичного

¹ Томас Лукман також вирізняє поряд із діахронічною та синхронічною функціями мови ще дві, які є допоміжними. Перша з них є індикативною. Характеризуючи її, вчений вказує на той факт, що “мовні знаки виступають одночасно як символи, і як індикації” [Luckmann, 1969: S. 1084]. З цією функцією тісно пов'язана друга допоміжна функція — фатична функція мови. Як наголошує Лукман, мова та її використання позначають соціального актора як представника якоїсь групи, слугує ідентифікатором його належності до певної соціальної верстви. Через це мова відіграє важливу роль у процесах солідаризації, ідентифікації тощо.

² Ми не ставимо за мету здійснити тут огляд концепцій мови, включно як із традиційними, так і з постмодерністськими концепціями. Це забрало би надто багато місця та відволікло нас від головних завдань пропонованої статті. Саме тому ми приділяємо першочергову увагу розумінню мови в контексті феноменологічного аналізу, здійсненого двома класиками цієї парадигми — Альфредом Шюцем і Томасом Лукманом.

доробку Мішеля Фуко, передусім щодо імманентної природи дискурсу. “Це, — характеризує дискурс Мішель Фуко, — “уже-казане” — не просто вже вимовлена фраза або вже написаний текст, а навпаки, дещо “ніколи-не-вимовлене”, — бесплотний дискурс, невиразний, ніби легкий подув, лист, заповнений порожнечою своїх слідів. Припустімо, що все формоване в дискурсі виявляється як уже артикульоване в тій напівтиші, яка йому передує і наполегливо розгортається за ним, у тій напівтиші, котру він розкриває і змушує замовкнути. Зрештою маніфестований дискурс наполегливо подає те, про що він не говорить, — саме таке не-говоріння і буде тією порожнечою, котра ізсередини підточує все, що вимовляється” [Фуко, 2004: с. 69]¹.

Відтак, найперша характеристика, притаманна дискурсу, що є вкрай важливою для завдань нашого аналізу, — його нерerefлексована постійна присутність у повсякденних інтеракціях соціальних акторів. Другу ключову для нашого розгляду характеристику дискурсу описує у своїх працях нідерландський дослідник Теон ван Дейк, який належить до школи критичного дискурс-аналізу². Він дає доволі вузьке визначення “дискурсу”, розуміючи під ним “лишень специфічну комунікативну подію загалом і письмову чи усну форму взаємодії чи використання мови зокрема” [Дейк, 2013: с. 131]. При цьому з огляду на свій дослідницький інтерес Теон ван Дейк акцентує увагу на тому, яким чином влада впливає на дискурс і які прийоми

1 Хоча сам Фуко, за його ж визнанням, воліє говорити не стільки про дискурс, скільки про дискурсивні формації. Цей термін використовується ним для позначення належності різних знаків, висловлювань тощо до однієї модальності. “Будемо називати дискурсом сукупність висловлень остільки, оскільки вони належать до однієї дискурсивної формації, — підсумовує Фуко. — Дискурс не утворює риторичної, формальної чи нескінченно повторюваної спільності, появу і застосування в історії якої можна було би передбачити (і пояснювати в разі потреби); він конституюється обмеженою кількістю висловлювань, для яких можна визначити сукупність умов існування” [Фуко, 2004: с. 227]. Завдяки цьому він говорить про різні дискурсивні формації — “медичний дискурс” і “психіатричний дискурс”, використовуючи їх як приклад в аналізі дуже часто, а також про інші дискурси (політичний, історичний тощо).

2 Треба підкреслити, що дослідницький інтерес ван Дейка спрямований на вивчення надвживання влади, а також проблем легітимації та відтворення расизму. Саме тому він робить акцент на дослідженні механізмів того, як владні еліти використовують дискурсивні практики і, понад те, справляють безпосередній вплив на формування самого дискурсу для утвердження та утримання свого привілейованого доступу до дефіцитних ресурсів. “У рамках критичного аналізу дискурсу, — пише Теон ван Дейк, — вивчення відтворення влади й домінування за допомогою дискурсу уявляється першочерговим завданням. Однією з складових цього процесу відтворення є структури й стратегії доступу: хто управляє організацією, учасниками, цілями, мовою, жанром, мовними актами, темами, схемами (наприклад, заголовками, цитатами), стилем, риторикою й іншими характеристиками комунікативної події. Тобто хто здатен/може/має говорити що, кому, як, в яких умовах і з яким ефектом для реципієнтів?” [Дейк, 2013: с. 109–110].

На думку ван Дейка, дискурс відіграє в процесі реалізації та підтримки влади виняткову роль. Найбільш спрощено ця схема виглядає як така послідовність: усепроникна природа дискурсу зумовлює винятковий вплив на свідомість соціальних акторів і, відтак, є універсальним інструментом для екстерналізації відповідних смислів владною елітою та інтерналізації їх рештою суспільства.

при цьому використовує. Він розрізняє явні та неявні прийоми впливу на дискурс¹.

Тісний зв'язок і взаємозалежність дискурсу і влади є другою важливою характеристикою, яку ми виокремлюватимемо в нашому розгляді. Точніше, ми наголошуватимемо органічний зв'язок не лише між дискурсом і політичним доменом, а й з іншими вирізненими нами доменами символічного універсуму².

З огляду на вказані дві характеристики у найзагальнішому вигляді ми розумітимемо під дискурсом усі види комунікативних практик, які іманентні повсякденним інтеракціям індивідів, відображаючи в собі результати смислотворчості всіх доменів символічного універсуму.

Якщо мова — це можливість та універсальний медіум соціального конструювання реальності (згідно з Томасом Лукманом), який є діакронічним, передзаданим соціальному акторові, то дискурс за своєю природою є синхронічним, індивід у своїх Ми-зв'язках може спостерігати безпосередні зміни й навіть зіткнення дискурсів як один з рівнів боротьби символічних універсумів. За таких умов кожен символічний універсум створює власний дискурс³.

Тут ми говоримо саме про дискурс і зміни у ньому як невіддільні процеси дифузії символічних універсумів, а в деяких випадках — і їх заміни. З огляду на викладене вище і дане нами визначення “дискурсу” аналіз мовного домену та процесів, які в ньому відбуваються під час боротьби та дифузії символічних універсумів, ми розділяємо на два рівні. До першого, більш “поверхневого”, ми відносимо зміни в дискурсі, введення нових та витіснення старих мовленнєвих конструкцій, смислів і т. ін. Натомість до другого, “фундаментального” рівня ми відносимо заміну однієї мовної системи іншою. За цих умов вже йдеться не про часткові зміни в самій мові, а про повну заміну її в межах даного суспільства, перетворення його більшості на носіїв цієї мови, для яких вона стає “рідною” мовою — іншими словами, мовою повсякденних рутинних інтеракцій. Таке заміщення є останнім і найбільш

1 Явні прийоми впливу на дискурс з боку влади можуть існувати як у вигляді безпосередніх мовленнєвих подій, так і на рівні текстів — різноманітних законів та ухвал. Однак існують і неявні форми впливу. Ван Дейк розрізняє різноманітні мовні звороти легітимації представників влади, інші риторичні засоби. Як бачимо, це доволі близько до нашого попереднього аналізу, в якому було описано різні прийоми вертикальної легітимації (колокацій, пресупозиції тощо) [Шульга, 2006].

2 Теон ван Дейк більше концентрувався на зв'язку дискурсу й ідеологічних репрезентацій.

3 При цьому треба пам'ятати, що ми говоримо про дискурс у найзагальнішому вигляді, відповідно до наведеного визначення. В межах одного дискурсу символічного універсуму можуть бути присутніми модальності, які Фуко називає вже згаданими “дискурсивними формаціями”. Через це може йтися, наприклад, про “медичний дискурс”, “ліберальний дискурс” тощо. Однак спільне у цих модальностей те, що вони є конгруентними загальному дискурсові, в тому значенні, яке ми навели вище. Крім того, в ці дискурси вплетені базові смисли символічного універсуму, в рамках якого сформувався загальний дискурс.

грунтовним індикатором утвердження нового символічного універсуму в суспільстві. Важливо наголосити, що останнє не є обов'язковою умовою для заміни одного символічного універсуму іншими. Це радше найрадикальніша форма заміщення, коли це не тільки заторкує самий дискурс, упровадження в нього певних смислових конструкцій, колокацій та ін., а й змінює сам медіум розуміння та порозуміння, саму мову спілкування в суспільстві. Особливо коли альтернативний символічний універсум, який унаслідок тривалих та багаторівневих процесів здобув культурну гегемонію, викристалізувався і сформувався у тому самому мовному середовищі, що й домінуючий колись універсум. Заміна однієї мови іншою або ж повернення до “старої” мови відбувається здебільше за умов привнесення нового символічного універсуму “ззовні”, з іншого символічного середовища, що в абсолютній більшості випадків досягається радше насильницькими, військовими методами. За цих умов заміщення мови відбувається штучним шляхом, і свій природний статус вона здобуває лише зі зміною кількох поколінь, які інтерналізували її через знищену і знову вибудовану систему освіти, мас-медіа, культури тощо.

Більш поширеним, однак, є випадок, коли зміни заторкують лише перший рівень — рівень дискурсу. При цьому зміна дискурсу не означає, що аподиктично має змінюватися мова, прийнята за старого символічного універсуму. Отже, втрата культурної гегемонії одним універсумом не має прямої залежності від заміни мовної системи. До цього ми ще неодноразово повернемося в нашому розгляді.

Розгляньмо викладене вище розділення мовного домену на рівень дискурсу та рівень мови на прикладі. Ситуація радикальної заміни однієї мови іншою мала місце при поширенні “радянського” універсуму в Середній Азії. Це виявлялося і в активному використанні однієї мови, і навіть у заміні абетки однієї мови на абетку іншої. Очевидно, що мовне розмаїття в різних республіках було серйозним викликом для здобуття цим універсумом статусу домінуючого в цих суспільствах¹.

¹ На різних територіях це складне питання розв'язувалося по-різному, але результат у підсумку був один — переведення місцевого населення на використання кирилиці. Так, у 1928 році в усіх республіках СРСР із тюркомовним населенням був уведений так званий “яналиф” — новий однаковий алфавіт на основі латиниці. Він заміняв собою алфавіти на основі арабської мови — таким, наприклад, був алфавіт в Узбекистані. За десять років і цей новий алфавіт було замінено на кирилицю, яка залишалася офіційним алфавітом у цих республіках аж до розпаду Радянського Союзу. У 90-х роках минулого століття в середньоазійських пострадянських республіках почався зворотний процес. В Узбекистані рішення про повернення до латиниці було ухвалено майже одразу і майже одразу розпочався перехідний період. У таких республіках, як Казахстан, процес проходить не так швидко: перехід на латиницю планується у 2025 році. Хоча вже зараз місцеві чиновники бачать у цьому найважливіший крок. Згідно з підготовленою Комітетом науки Міністерства освіти і науки Республіки Казахстан попередньою аналітичною довідкою під назвою “Про перехід казахської писемності на латинську графіку”, цей крок означатиме зміну старої ідентичності на нову: “Як показує культурна історія цілої низки сучасних націй, писемність має не менше значення для формування національної ідентичності,

Такого роду процеси змін мовних доменів відбуваються з різними інтенсивністю та результатом у тих чи тих суспільствах пострадянського простору. Поряд із радикальними кроками з повернення до старої системи правопису в певних суспільствах зміни заторкнули здебільшого рівень дискурсу. Це, безумовно, справляє вплив на мову — вводяться нові слова, ба навіть правила правопису, витісняються старі слова та сталі вирази, приказки. Дещо подібне відбулося і в українському суспільстві, де російська мова як мова старого універсуму залишилася дуже поширеною, навіть не маючи статусу державної.

Якщо звернутися до українського прикладу, то російська мова визначається нами як мова старого універсуму, оскільки радянський універсум був єднальним, наднаціональним універсумом, де єдина (російська) мова була одним з його засадничих інтегрувальних елементів. Зі свого боку, українська мова є мовою нового, “національного” (важливо підкреслити — не “етнічного”) універсуму. Звісно, обидві мови та їхнє виняткове домінування є лише ідеальним типом. У реальності і в радянському, і в новому універсумі присутні обидві мови. Ми робимо акцент саме на переважанні однієї чи іншої мови в повсякденних, рутинних Ми-зв'язках. Натомість фундаментальні зміни відбулися передусім на рівні дискурсу — нові базові смисли були вплетені у мовні конструкції й були постійно та нерефлексовано присутні в житті суспільства. У цьому ж загальному дискурсі, з огляду на описані нами характеристики, віддзеркалювався і офіційний дискурс, пов'язаний із політичними процесами, які відбувалися впродовж років незалежності.

Широке застосування російської мови навіть за умов втрати культурної гегемонії старого універсуму є цілком логічним. Адже російська мова була мовою, на підставі якої соціалізувалися кілька поколінь, і відповідно саме вона стала рідною для цих людей. Під цим ми маємо на увазі, що цією мовою представники цих поколінь думають, цією мовою спілкуються у своєму повсякденному житті. Це стосується не лише представників старшого покоління, а й тих, кого відносять до людей середнього віку. Через це заміна актуальної рідної мови для дорослої людини на іншу в якості мови, якою вона починає думати й переважно спілкуватися, потребує особливих умов і тривалого часу перебування в них. Такими особливими умовами може бути переїзд до іншої країни із зовсім іншим мовним середовищем. Через це людина просто змушена, за відсутності іншої альтернативи, перейняти домінуючу мову та використовувати її під час рутинних повсякденних інтеракцій. Хоча навіть за таких умов дуже частими є ситуації, коли індивід потрапляє до символічного анклаву (нехай розміром з невеликий квартал або поселення), тож інше мовне та культурне середовище розбавляється звичними для нього символічними системами, включно з мовою (див.: [Шульга, 20156]).

ніж сама мова. ... У цьому ключі переклад казахської писемності на латинську графіку означає для казахів зміну радянській (колоніальній) ідентичності, яка багато в чому ще домінує в національній свідомості, на суверенну (казахську) ідентичність” [Режим доступу: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30112600#sub_id=200].

Підкреслимо, що йдеться насамперед про символічний простір, а не про фізичний. Тому цей анклав може і не мати просторових меж, а являти собою найближче оточення індивіда та його сім'ю, де більшу частину часу соціальний актор все одно відтворює звичну для себе мову та комунікативні практики, які він інтерналізував під час свого перебування за старих соціальних умов чи в іншому суспільстві (див.: [Massey, Hodson, Sekulic, 1999; Liu, Geron, 2008]).

За українських же умов носії російської мови фактично не мали жодних серйозних незручностей у використанні цієї мови й тому не поставали перед нагальною потребою використовувати українську, а про сприйняття її як своєї рідної мови годі й говорити. Виняток становили ті, хто використовував мову через свої робочі обов'язки. Однак головне те, що використання її було обмеженим, і в повсякденному житті, на рівні Ми-зв'язків, ніщо не заважало їм знову використовувати російську. Це з необхідністю відбилося на тому, що навіть нове покоління переймало російську як рідну мову під час своєї соціалізації за новітніх умов. Цьому сприяли як інститути горизонтальної легітимації, так і інститути вертикальної легітимації¹.

Неоформленість культурної гегемонії нового символічного універсуму, про що ми постійно згадуємо, існування цілих анклавів, де зберігав і зберігає свій вплив старий універсум, призвели до того, що індивіди — носії російської мови не були поставлені в умови, коли вони були змушені вивчати іншу (українську) мову. Відтак, вони гарантовано могли відтворювати її у повсякденному спілкуванні та через соціалізацію власних дітей. Це стосується і найближчого оточення, спроможності вільно спілкуватися цією мовою за винятком деяких ситуацій, коли українська мова слугувала офіційною мовою. Однак такий поділ лише підкреслював функцію російської мови як мови повсякденного спілкування індивідів у їхніх неформальних Ми-зв'язках.

У збереженні та відтворенні мови старого символічного універсуму в українському суспільстві свою роль відіграли й інститути вертикальної легітимації. Хоча в цих царинах простежувалися спроби обмеження ролі російської мови та навіть реальні кроки для цього, попри те за чверть століття до фундаментальних змін вони не призвели. Так, скорочення викладання російської мови або ж повна відмова від викладання її у школах здебільшого призвела не до тотального зменшення російськомовної молоді, а радше до погіршення їхньої грамотності при її використанні у повсякденних взаємодіях та комунікаціях. Адже мовне оточення при цьому зберігало переважну російськомовність чи принаймні серйозну альтернативу використанню української мови.

¹ Нагадаємо, що під цими інститутами ми передовсім маємо на увазі інститут сім'ї, а також найближче оточення соціального актора, в якому він з більшою частотою та інтенсивністю вступає у повсякденні інтеракції з іншими індивідами і, що навіть важливіше, робить це на постійних засадах. До інститутів вертикальної легітимації ми відносимо в цьому контексті інститути освіти та засоби масової комунікації. Детальніше див.: [Шульга, 2006].

Що ж до засобів масової комунікації та інформації, то домінування російськомовної продукції не викликало жодних сумнівів. Російськомовні серіали, фільми (за винятком уведеного останніми роками обов'язкового дублювання закордонних фільмів українською та субтитрів для російськомовних фільмів), телепередачі, друкована продукція становили абсолютну більшість порівняно з україномовною продукцією та контентом.

Остаточна неоформленість нового символічного універсуму, розмітість його базових смислів лише сприяли описаному вище стану справ і водночас були зумовлені ним.

Отже, впродовж усіх років незалежності поряд із українською мовою використовувалася російська, і на підставі цієї самої мови відбувалася десимволізація, виникали та вкорінювалися відповідні колокації, смислові конструкції та відбувалася масштабна смислова агресія щодо старого (“радянського”) універсуму. Ці процеси були повільнішими у символічних анклавах, про які ми писали раніше (говорячи про деякі південно-східні території України). Там надто важко і повільно відбувалася заміна дискурсу, притаманного старому універсуму та укорінення нових базових смислів. Це є цілком логічним з огляду на те, що, як уже зазначалося, в символічних анклавах зберігається культурна гегемонія старого або альтернативного універсуму, а з ним поряд з усім іншим і дискурс, який був йому притаманний. Понад те, підтримка та збереження цього дискурсу стає однією із заборук існування символічного анклаву.

В українських реаліях, за умов втрати культурної гегемонії, старий універсум використав останню можливість для повернення свого домінантного становища, нехай і у видозміненій формі — шляхом застосування зброї. В символічному плані для пояснення та виправдання таких дій були використані смислові конструкції, базові смисли та сам дискурс старого символічного універсуму. При цьому використання української чи російської мови відіграло різну роль. Російська мова, через описані вище реалії, не є тим маркером, який би однозначно вказував на належність індивіда до того чи того символічного універсуму. Натомість використання індивідом української одразу маркує його як носія “нового” символічного універсуму.

Це дає змогу нам зробити одразу два висновки. З одного боку, широке вживання російської мови в українському суспільстві й незважаючи на це поступове поширення нового символічного універсуму вкотре демонструють нелінійність та багатовимірність процесів зміни універсумів. З іншого боку, використання української мови є фундаментальним маркером належності соціального актора до нового символічного універсуму, що, своєю чергою, демонструє важливість та фундаментальність заміни однієї мови іншою для остаточної зміни символічних універсумів¹.

За описаних нами умов в українському суспільстві останніми десятиліттями відбувалися вкрай повільні зміни у поширенні української мови як мови повсякденного спілкування. Ситуацію “позиційної війни” (корис-

¹ Саме тому ми згадали про приклад насильницького впровадження “радянським” символічним універсумом в усіх республіках єдиної для всіх частин країни мови — російської.

туючись термінологією Грамші) змінила “маневрова” й, понад те, реальна війна на початку 2014 року.

Нині говорити про реальні зрушення у поширенні української мови, передусім у контексті активної боротьби символічних універсумів, і про те, наскільки пришвидшився цей процес, зарано¹. Повторення отриманих даних упродовж кількох років дали б підстави говорити про початок проміжного етапу змін на рівні мови. На цьому етапі індивіди поряд зі звичною для себе мовою, якою вони соціалізувалися і якою користувалися все своє життя, починають ставитися до мови як до форми поведінки, яка чітко, без еквівокацій маркує їх як носіїв нового універсуму або, принаймні, як тих, що постулюють таке використання у своєму повсякденному житті. Повторимося, що такий перехід і на індивідуальному, і на соціетальному рівні виявляється доволі складним і суперечливим. На обох рівнях він потребує тривалого часу та відповідного мовно-символічного, ціннісного та культурного середовища. Іншими словами, у цей процес активно включені й інші домени символічного універсуму та процеси, які в них відбуваються. Саме тому ми можемо говорити не про усталений результат, а радше про вектор змін, який закладається у цей період. Видимі зрушення нині відбуваються лише на “поверхневому” рівні — рівні ідеологічного дискурсу. Найлегше їх простежити в офіційному дискурсі, що насамперед виявляється в активній “декомунізації”, яка в практичній площині являє собою зміну назв вулиць та навіть цілих населених пунктів. Як вважають його творці, цей крок матиме дуже серйозні наслідки в плані зміни символічно-смыслового середовища в суспільстві, зокрема зруйнує символічні анклавні “старого” універсуму.

Висновки

Як було зазначено у передмові пропонованої статті, опис доменів символічного універсуму ми розпочали з мовного домену через його інтегральність. Хоча усі домени символічного універсуму є взаємопов’язаними, і зміни в одному з них із необхідністю спричиняються до змін в інших, саме мовний домен є тим підґрунтям, завдяки якому можливі всі інші смислотворчі царини — домени символічного універсуму, адже саме через мовні засоби відбувається індивідуальне конституювання та колективне конструювання смислів та поширення їх. Мовний домен у своєму аналізі ми поділили на два рівні — власне мову, як складну систему фонетичних, лексичних та

¹ Хоча останні дослідження і фіксують деяке збільшення порівняно із 2013 роком частки тих, хто в повсякденних інтеракціях поряд із російською використовує і українську, а також одночасне зменшення частки тих, хто використовує в побуті лише російську (частка респондентів, які використовують лише українську, майже не змінилася). Проте фактична неможливість включити в опитування жителів Криму, а також неможливість опитати значну кількість жителів Донецької та Луганської областей не дають змоги робити обґрунтовані висновки. Не можна також не вказати на аргумент, що збільшення частки тих, хто стверджує, що користується обома мовами, і водночас зменшення переважно російськомовних у побуті деякою мірою спричинене також “ідеологічними” та антиросійськими настроями, які суттєво поширилися серед населення внаслідок анексії Криму та бойових дій на Донбасі.

граматичних засобів, застосовуваних для комунікації та передання інформації між соціальними акторами. Відтак, мова виступає універсальним медіумом розуміння та порозуміння, а звідси — повторимось — універсальним інструментом смислотворчості. Натомість на другому рівні ми розглядали дискурс, під яким розуміли усі види комунікативних практик, які іманентні повсякденним інтеракціям індивідів, через що вони відображають результати їх смислотворчості в усіх доменах символічного універсуму. Мова є передзаданою індивідові, або, в термінах Альфреда Шюца, мова є діахронічною соціальним акторам. Дискурс, своєю чергою, є синхронічним; індивід може на своєму рівні брати участь у його конструюванні та зміні.

Таким чином, якщо мова виступає засобом порозуміння та взаємного смислоконструювання, то дискурс є кристалізацією смислотворчої активності, смисловими імплікаціями, які задають межі комунікації та інтерпретації. Якщо згадати Бартове розрізнення денотата як чистої інформації та конотації як смислового навантаження, наш аналіз розглядає мову радше як інструмент безпосереднього передання інформації між соціальними акторами, тоді як дискурс містить у собі усталені смислові конструкції, визначення, інтерпретації, які є іманентно присутніми в усіх повсякденних інтеракціях індивідів на всіх рівнях. Це розрізнення у мовному домені на два рівні має фундаментальне значення для правильного розуміння того смислу, який ми вкладаємо в його визначення. Адже поряд із можливими еквівокаціями через саму назву “мовний” воно вказує на те, що зміни в мовному домені передусім відбуваються на рівні дискурсу. Саме на цьому рівні відбувається кристалізація смислів панівного символічного універсуму та зіткнення протилежних смислів між носіями різних універсумів — як один з рівнів боротьби символічних універсумів. Саме таке розрізнення вказує на той факт, що кожен символічний універсум створює власний дискурс, власну систему комунікативних взірців, які містять відповідні базові смисли й окреслюють для своїх індивідів-носіїв відповідні межі інтерпретації. Це, своєю чергою, означає, що конкурентні символічні універсуми не обов'язково мають використовувати різні мови, а найчастіше користуються якраз тією самою мовою, однак кожен із них формує власний дискурс із протилежними чи доволі відмінними смисловими та комунікаційними конструктами. Дифузія та боротьба символічних універсумів повною мірою може бути простежена на прикладі змін у дискурсі — як офіційному, так і повсякденному.

Натомість на рівні мови зміни відбуваються набагато складніше й набагато повільнішими темпами. Повторимось — мова розглядається нами як інструмент для творення дискурсу. На цьому рівні доречніше вивчати статус мови, можливості її розвитку, вживання, навчання цією мовою тощо. Як було показано, викорінення мови через заміну одного символічного універсуму іншим потребує специфічних умов, які доволі часто виходять далеко за межі лише символічної боротьби.

Джерела

Барт Р. S/Z / Барт Р. — М.: Эдиториал УРСС, 2001. — 232 с.

Ван Дейк Т. Дискурс и власть: Репрезентация доминирования в языке и коммуникации / Ван Дейк Т. ; пер. с англ. — М. : Либроком, 2013. — 344 с.

Фуко М. Археология знания / Фуко М. — СПб. : Гуманитарная академия; Университет. книга, 2004. — 416 с.

Шульга А. Символические анклавы и смена символических универсумов / А. Шульга // Социология: теория, методы, маркетинг. — 2015а. — № 3. — С. 95–107.

Шульга А. Иерархия доменов символического универсума / А. Шульга // Соціальні виміри суспільства. — 2015b. — Вип. 7 (18). — С. 230–241.

Шульга О. Деякі теоретичні та практичні аспекти суспільної легітимації / О. Шульга // Соціальні виміри суспільства ; вип. 9. — К. : Ін-т соціології НАН України, 2006. — С. 110–119.

Шульц В.Л. “Деревянный язык” как зеркало революции / В.Л. Шульц, Т.М. Любимова // Социологические исследования. — 2014. — № 1. — С. 136–145.

Шюц А. Структури життєсвіту / А. Шюц, Т. Лукман. — К. : Укр. центр розвитку духовної культури, 2004. — 560 с.

Liu M. Changing Neighborhood: Ethnic Enclaves and the Struggle for Social Justice / M. Liu, K. Geron // Social Justice. — 2008. — Vol. 35, № 2 (112): Asian American & Pacific Islander Population Struggles for Social Justice. — P. 18–35.

Luckmann Th. Soziologie der Sprache / Luckmann Th. // Handbuch der empirischen Sozialforschung / René König (Hrsg.). — Enke, Stuttgart, 1969. — Bd. 11. — S. 1050–1101.

Luckmann Th. Wirklichkeiten: individuelle Konstitution, gesellschaftliche Konstruktion / Thomas Luckmann // Lebenswelt, Identität und Gesellschaft: Schriften zur Wissens- und Protosoziologie / Hrsg. von Jochen Dreher. — UVK Verlagsgesellschaft mbH, 2007. — S. 127–137.

Massey G. Ethnic Enclaves and Intolerance: The Case of Yugoslavia / G. Massey, R. Hodson, D. Sekulic // Social Forces. — 1999. — Vol. 78, № 2, Dec. — P. 669–693.

Schutz A. On Multiple Realities / A. Schutz // Collected Papers. — The Hague: Martinus Nijhoff, 1962. — Vol. 1. — P. 207–259.

Schutz A. Reflections on the Problem of Relevance / Schutz A. — Yale University Press, 1970. — 186 p.

Schütz A. Sprachsoziologie (Vorlesung, Mitschriften 1950, 1952/53) / A. Schütz // ders. Theorie der Lebenswelt 2 — Die kommunikative Ordnung der Lebenswelt / Hrsg. von Hubert Knoblauch, Ronald Kurt und Hans-Georg Soeffner. — 2003. — S. 221–302.